

L I J S T

VAN

Boeken voor de Schoolbibliotheek.

EERSTE VERVOLG.

Beoordeeld door de Commissie uit de Afd. Amsterdam I en II van het
Ned. Oud. Gen. (Aug. '95—Aug. '96).

AGATHA, Vertellingen uit den Bijbel. 324 blz. met 32
platen. Amsterdam, van Holkema en Warendorf
ing. f 1.60 geb. f 1.90

Ook dit boek is bestemd voor modern-Protestantsche Zondag-
scholen. In eenvoudigen, begrijpelijken stijl worden de bijbelsche
verhalen verteld, buiten alle dogma's om, zooals men kinderen
een stuk Grieksche mythologie zou vertellen. Het is een zeer
geschikt boek voor de bibliotheek van hen, die vinden, dat hun
kinderen het schoone uit den Bijbel moeten leeren waardeeren.

De illustraties — platen van Doré — waren oorspronkelijk
goed, maar de clichés zijn afgesleten.

Het boek is wat lijvig voor bibliotheekboek. Daarom, en met het
oog op Israëlietische leerlingen, zouden wij wenschen het Oude
en het Nieuwe Testament in afzonderlijke deelen uitgegeven te zien.

- Brieven van mijn Poes. 144 blz. Amsterdam, H. J. W.
Becht. geb. > 1.25
- Jan en Bertha. 116 blz. Amsterdam, H. J. W. Becht. geb. > 1.25

Deze tweede drukken blijken in den smaak te vallen, en dat
verwondert ons van deze aardige kattenhistories ook niet. De
uitgave is keurig, de druk groot genoeg voor pas beginnende
lezers en de plaatjes zijn aardig.

- † AUN—DE JONG (LOUISE), De Ridder van de orde van den
Reebruinen Haas. 54 blz. 6 gekl. platen. Deventer,
Kluwer & Co. > 0.20

Dit boekje bevat eenvoudige sprookjes, hier en daar niet kin-
derlijk genoeg verhaald, maar wel aan te bevelen om de strek-
king. Wat taal enz. betreft, is 't geschikt voor de hoogste klassen.

'Nuttige kennis en goede gezindheden aan te kweeken'

Schoolbibliotheken in de negentiende eeuw

JACQUES DANE

Inleiding

In de *Ophelderende aanmerkingen betrekkelijk de Algemeene Boekenlijst ten dienste van de Lagere Scholen in Holland*, opgesteld naar aanleiding van artikel 24 van de Wet voor het Lager Schoolwezen uit 1806, staat genoteerd dat op enkele scholen 'het gelukkige denkbeeld in werking [is] gebracht, om ten dienste der jeugd [...] een kleine verzameling van boeken te maken, waaruit aan dezelve, naar mate harer jaren, vorderingen [...] een of ander werkje gegeven wordt, om het t'huis te doorlezen'.¹ Tot 1920 bleef de schoolbibliotheek facultatief: pas in de Lager Onderwijswet van dat jaar werd de verplichting opgenomen dat gemeentebesturen geld beschikbaar moesten stellen voor bibliotheken op openbare en bijzondere scholen.² Vraag is hoe de schoolbibliotheek zich in de lange negentiende eeuw ontwikkelde. Hoe dachten negentiende-eeuwse pedagogen over de schoolbibliotheek? Bleef het slechts bij de incidentele initiatieven uit 1806 of werden er op grote schaal in steden en dorpen bibliotheekjes voor de leerlingen ingericht? En wat was de gang van zaken in een schoolbibliotheek: wanneer werden boekjes uitgeleend, wie hield de administratie bij, waar kwam het geld voor nieuwe boekjes vandaan en wie bepaalde welke werkjes in de schoolbibliotheek werden opgenomen?

In 1906 besteedde H.E. Greve in zijn studie *Openbare leesmusea en volksbibliotheken* in klein bestek aandacht aan het onderwerp: hij behandelde de wet van 1806 en merkte op dat er een eeuw later enige verbetering was te constateren.³ Zes decennia later werd Greves verhaal nog eens dunnetjes overgedaan in de bundel *Jeugdboek en school*, waarin werd geconstateerd dat er na de Lager Onderwijswet van 1920 'gelukkig wel het een en ander veranderd [is]'.⁴ Recentelijk liet Herman Paul in *De Negentiende Eeuw* enig licht schijnen op het onderwerp: hij concludeerde dat op het Zuid-Hollandse eiland Goeree-Overflakkee de schoolbibliotheken een 'belangrijke factor in de ontwikkeling van een leescultuur' vormden.⁵ Literatuur over

negentiende-eeuwse schoolbibliotheken, zo blijkt, is dun gezaaid. In dit artikel wordt verslag gedaan van een zoektocht naar bronnen die de hierboven gestelde vragen kunnen beantwoorden.

Verspreiding

‘Er is natuurlijk geen enkel opvoeder, die niet het groote gewicht inziet van vrije lectuur, d.i. van zulke lectuur, die buiten de schooluren en zonder directen invloed der onderwijzers plaats heeft, voor de ontwikkeling der leerlingen.’ Vanzelfsprekende woorden uit de pen van de pedagoog Jan Geluk (1835-1919), genoteerd onder het lemma ‘Schoolbibliotheken’ in zijn in 1882 verschenen *Woordenboek voor opvoeding en onderwijs*. Wat betreft de aanwezigheid van bibliotheken op volksscholen, was hij zeker van zijn zaak. Stellig noteerde hij: ‘In Engeland, Duitschland, Oostenrijk, Zwitserland, Zweden, Denemarken, de Vereenigde Staten, en ook in ons land zijn thans aan de meeste scholen bibliotheken voor de leerlingen verbonden.’ Vraag is of Jan Geluk het bij het rechte eind had.⁶

Twee jaar na het verschijnen van Geluks *Woordenboek* gaf het Nederlandsch Onderwijzers-Genootschap (NOG) een verslag uit over de toestand van het lager onderwijs in de jaren 1873-1883. Hieruit blijkt dat Geluk zich kennelijk had vergist: ‘in slechts enkele plaatsen worden schoolbibliotheken gevonden, en waar ze zijn, worden ze door de gemeentebesturen verwaarloosd.’⁷ In veel gemeenten, zeker op het platteland, was onderwijs niet zelden een sluitpost van de begroting: een post op de onderwijsbegroting, speciaal bestemd voor de aankoop van boekjes die de leerlingen thuis konden lezen, bestond al helemaal niet.⁸ Een bibliotheekje op een lagere school was in de negentiende eeuw – althans, volgens het NOG-verslag – een zeldzaamheid.

Er is een vroege bron die Geluks beeld ondersteunt en het NOG-verslag tegenspreekt. In een gedrukt schrijven van P. Hofstede de Groot, secretaris van de Commissie van Onderwijs te Groningen, gericht aan de Commissiën van Toezigt op het Onderwijs en Schoolonderwijzers in het hoge noorden, staat genoteerd dat de provincie Groningen in juli 1854, drie decennia vóór het NOG-verslag, circa 90 schoolbibliotheken telde. Een van de verklaringen voor dit grote aantal, aldus Hofstede de Groot, is het toenemen van de ‘leeslust’. Dit bracht het gevaar met zich mee, dat leerlingen schadelijke lectuur onder ogen zouden krijgen. Er moest ‘goede leesstof’ komen; in de eerste plaats voor schoolkinderen, maar ook voor oudere kinderen en ‘overige huisgenooten’, waarmee hij ouders – en wellicht ook inwonend personeel – voor ogen had. De 90 Groningse schoolbibliotheken hadden hun heilzame werking reeds bewezen. Leerlingen hadden thuis al lezende hun kennis over veel onderwerpen uitgebreid. Maar ook ouders en oudere broers en zussen hadden er hun voordeel mee gedaan: ‘Door den lees- en leerlust der kinderen aangespoord, worden ze opgewekt en als ware ’t getrokken, om zelve te lezen en met hunne huisgenooten over ’t gelezene

te spreken, waardoor zij meer vorderingen maken in kennis en ook wel in deugd [...].’ Zonder de schoolbibliotheek, aldus de Groningse hoogleraar, had dit mooie resultaat van het lezende gezin niet zo eenvoudig tot stand kunnen komen.⁹

Drie bronnen laten twee verschillende beelden zien. Volgens P. Hofstede de Groot en Jan Geluk waren er respectievelijk in Groningen en Nederland overal schoolbibliotheken opgericht. Volgens het NOG daarentegen waren er door het ontbreken van financiële middelen geen of slechts noodlijdende bibliotheekjes. Bronnen die iets vertellen over de verspreiding van negentiende-eeuwse schoolbibliotheken spreken elkaar dus tegen.

Schoolbibliotheek en de pedagogiek – Jan Geluk

In de laatste decennia van de negentiende eeuw was de Dinteloordse hoofdonderwijzer Jan Geluk een veelgelezen pedagoog. Vanuit zijn standplaats in de Brabantse westhoek schreef hij tientallen artikelen in toonaangevende tijdschriften over tal van pedagogische en didactische vraagstukken. Zijn al eerder genoemde *Woordenboek voor opvoeding en onderwijs* was een vademecum – een leidraad en handleiding – voor opvoedkundige en didactische adviezen.¹⁰ De bekende pedagoog Jan Ligthart (1859-1916) noemde Geluks *Woordenboek* in 1899 ‘[...] de beste vriend van de onderwijzer op zijn reis in de school- en kinderwereld’.¹¹ Hieronder worden Geluks ideeën en opvattingen over de schoolbibliotheek en kinderlectuur behandeld.

In het lemma ‘Schoolbibliotheken’ benadrukte Geluk dat opvoeders er voor dienden te zorgen dat boeken ‘met vrucht gelezen worden’ – vluchtig lezen was schadelijk. Een eerste eis was dat onderwijzers – maar ook ouders – er rekening mee hielden dat een boek aansloot bij de ontwikkelingsfase van het kind. Een tweede, in het verlengde van deze ontwikkelingspsychologische eis was, dat ‘[...] *de bibliotheek in verschillende afdeelingen naar de klassen, die er gebruik van zullen maken*’¹² is onderverdeeld. Geluk formuleerde vier stellingen, die tegelijkertijd de voorwaarden waren voor een nuttige, goede en doelmatig gebruikte schoolbibliotheek:

1. De schoolbibliotheek verruimt den blik der kinderen, brengt hun vele nieuwe voorstellingen aan, en is dus een steun voor het onderwijs, zoowel als voor de zedelijke opvoeding.
2. De schoolbibliotheek is de brug tusschen de school- en de volksliteratuur. Hebben de leerlingen door de schoolbibliotheek den lust tot lezen en onderzoeken verkregen, dan zullen zij daaraan, ook na het verlaten der schoolbanken, trachten te voldoen.
3. De schoolbibliotheek vervult den rol van den taalonderwijzer, omdat goed geschreven boeken den leerling bekend en vertrouwd maken met de meest gangbare en geijkte taalvormen.
4. Een goede schoolbibliotheek is vaak van beslissende invloed op 't geheele volgend leven der leerlingen. ‘Het eerste boek,’ zegt

Smiles, 'dat op de ziel des kinds een diepen indruk maakt, roept dikwijls een keerpunt in zijn leven te voorschijn. Het verwarmt het hart, wekt de geestdrift, en verkrijgt doordat het aan de kracht nieuwe banen wijst, een duurzamen invloed op het karakter.'¹³

Kinderlectuur moest in Geluks woorden 'zoowel onderricht als ontspanning geven'. Gewone schoolleesboeken werden door de onderwijzer verklaard en door de leerlingen bestudeerd. 'Uitspanningslectuur', zoals hij het kinderleesboek typeerde, wordt zonder hulp van de onderwijzer – dus zelfstandig – door het kind gelezen. Het pedagogische doel van beide is echter hetzelfde, namelijk 'den kring van voorstellingen en gedachten te verruimen, de phantasie te voeden, edele gezindheden aan te kweken en den smaak te vormen'. Grote pedagogen – Geluk noemt Rosenkranz, Herbart, Hey en Ziller – geven wat voorgeschreven lectuur betreft de voorkeur aan het zogenaamde klassiek-populaire genre: 'de Odyssea, de geschiedenissen der patriarchen, sommige middeleeuwse legenden als: Genoveva, de Heimondskinderen, enz., verder Uilenspiegel, Robinson, en andere boeken, die als typen der volkswijsheid en der volksgeestigheid voor een gedeelte uit overoude tijden zijn overgebleven, zijn volgens hen [de grote pedagogen, JD] schatten, die ook de jeugd ten goede kunnen komen.' Het erotische element, dat in veel van de genoemde boekwerken aanwezig is, was volgens Geluk gevaarlijk voor de jeugd en het is een 'hachelijk ondernemen' sommige van de boeken geschikt te maken voor een jeugdig lezerspubliek. In het kort komt het er op neer dat kinderleesboeken *zedelijk rein* en *waar* moeten zijn. Onder het laatste verstond Geluk niet de naakte werkelijkheid, 'maar die innerlijke waarheid, die ook aan het ideale, poëtische den stempel der werkelijkheid geeft'; een verhaal zou spoedig gaan vervelen, wanneer het kind voortdurend op onwaarheden stoot.¹⁴

Nauwgezet formuleerde Geluk enkele psychologisch-pedagogische eisen waaraan de wereld van het kinderboek in zijn ogen diende te voldoen. In zijn *Woordenboek* schrijft hij over 'de kunst der *accommodatie*': het afdalen tot het begripsvermogen en de ervaring van het kind. De inhoud van een kinderboek moet binnen de gezichtskring van het kind liggen, maar tegelijkertijd moet zij ook over de grenzen daarvan gaan. In de woorden van Geluk: 'het kinderboek moet [...] naast het verstaanbare een prikkelende toegift van niet begrepen zaken geven.' Naast aanpassing aan het kinderlijke bevattingsvermogen, moet het kinderboek ook 'spanning wekken, maar geen overspanning; want deze is gevaarlijker dan verveling voor de gezondheid van den geest'.¹⁵

Voor het ontspanningslezen formuleerde Geluk een drietal eisen. In de eerste plaats dienden opvoeders erop toe te zien dat het kind 'in ledige uren' niet om het even welk boek in handen krijgt. Lezen als tijdverdrijf, zo citeerde Geluk de Duitse pedagoog Friedrich Schleiermacher (1768-1834), is schadelijk, 'omdat het de levendige aanschouwing doodt, aan de

tafel boeit en voor het openbare leven ongeschikt maakt. [...] Een boek, dat niet anders dan onschadelijk is, is schadelijk.' Een tweede eis is matiging bij het lezen. Tegen 'leeswoede', zoals dat werd genoemd, diende krachtig te worden opgetreden: 'Men kan dit doen door bepaalde uren voor 't lezen vast te stellen en de overige met andere arbeid aan te vullen.' In het verlengde van de leeswoede ligt de derde eis voor het in goede banen leiden van het ontspanningslezen, namelijk het voorkomen van haastig lezen, zodat 'nadenken, met verdieping en bezinning' niet in het gedrang komen. In zijn *Woordenboek* somde Geluk enkele regels op om haastig lezen te voorkomen: de lezer moest van tijd tot tijd ophouden met lezen, 'om de voorstellingen gelegenheid te geven helder te worden en zich te verbinden', het kind moest hetzelfde boek meermalen lezen en als laatste dienden opvoeders er voor te zorgen dat er 'een zekere eenheid in de lectuur der leerlingen' is, omdat 'een bont allerlei' schade veroorzaakt.¹⁶

Aan het slot van het lemma 'Lectuur voor de jeugd' gaat Geluk dieper in op het onderwerp leeswoede die 'verslapping van de geest' tot gevolg zou hebben. De pedagoog-onderwijzer zag in het veellezen 'een hoofdoorzaak van [de] zelfs bij kinderen voorkomende zucht naar verstrooiing'. Veellezen leidt slechts tot het leven in een fantasiewereld, waardoor 'alle zaken, die een ernstig, diep nadenken eischen', worden vermeden, men kan 'geen smaak meer [...] vinden in die vakken, welke de verbeelding minder bezighouden'. Leeswoede leidt enkel tot vluchtigheid en oppervlaktigheid in het denken, geheugenverzwakking en ook tot het leven van een 'mijmerend, halfdromend bestaan'. Naast deze psychische kwalen, noemt Geluk ook een fysiek gevaar: veellezen kan lichaamsverzwakking veroorzaken. Zelfs de ziekelijke zenuwachtigheid, die vaak in hogere standen voorkomt, vindt zijn oorzaak 'in het overdreven romanlezen', aldus Geluk. Te vroeg beginnen met bepaalde lectuur en te veel door elkaar lezen, veroorzaken een 'onnatuurlijke gevoede verbeeldingskracht', waardoor de lezer het contact met het werkelijke leven verliest en in een droomwereld belandt: 'Dit veroorzaakt ontevredenheid, die als een worm langzamerhand den bloesem van het levensgeluk wegknaagt.'¹⁷

Geluk baseerde zijn pedagogische ideeën en inzichten onder andere op beroemde Duitse pedagogen als J.F. Herbart (1776-1841) en de al eerder genoemde Schleiermacher.¹⁸ Beiden waren van grote invloed op het negentiende-eeuwse pedagogische klimaat in Nederland.¹⁹ Geluk ontleende zijn inhoudelijke en praktische ideeën over de inrichting van schoolbibliotheken aan artikelen in Nederlandse pedagogische tijdschriften.²⁰

Pedagogische tijdschriften en de schoolbibliotheek

Negentiende-eeuwse pedagogische tijdschriften – waarin Geluk zelf ook schreef – bevatten sporadisch gegevens over de schoolbibliotheek. In de *Nieuwe Bijdragen, ter bevordering van het Onderwijs en de Opvoeding, voornamelijk met betrekking tot de Lagere Scholen in het Koninkrijk der Nederlanden* – kortweg

de *Nieuwe Bijdragen* – verscheen in 1849 een artikel over leesbibliotheken voor de jeugd. Naast de bekende wenken dat het wenselijk is de leeshust van het kind in goede banen te leiden en dat opvoeders er streng op toezien dat het kind geen schadelijke boekjes onder ogen krijgt, gaf de anonieme auteur ook enkele praktische raadgevingen hoe de onderwijzer een leesbibliotheekje kon opzetten. Het ontbreken van financiële middelen werd door de auteur als een struikelblok gezien, maar ‘het behoeven juist geen kostbare, fraaije prenteboekjes te zijn, die deze bibliotheek bevat; wélgeschrevene schoolboekjes zonder platen kunnen even goed [...] dienen’. En ook in de privé-bibliotheek van de onderwijzer ‘zullen wel eenige werkjes schuilen, [die] voor hem van weinig waarde, [maar] voor de schooljeugd als lectuur zeer bruikbaar [zijn]’. Volgens de schrijver kon de onderwijzer met gemak zo’n 25 à 50 werkjes selecteren om een schoolbibliotheekje te beginnen. Ook vrienden en kennissen van de onderwijzer zouden in hun privé-bibliotheek naar geschikte lectuur kunnen kijken. Daarnaast was het zaak dat de onderwijzer aan de ouders een bescheiden financiële bijdrage vroeg voor de totstandkoming van een bibliotheekje: ‘jaarlijks eenige stuivers daaraan op te offeren’ belooft ‘beter intrest [...] dan hetgeen men voor speelgoed uitgeeft bij kermissen, verjaardagen en St. Nikolaasfeesten’. Ook, zo werd gesuggereerd, zou steun kunnen worden gevraagd bij de departementen van de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen, schoolcommissies, gemeentebesturen ‘en andere weldenkenden’. Ook zou men kunnen overwegen de prijsuitdelingen – het schenken van beloningsboekjes aan de beste leerlingen – af te schaffen en de daarvoor bestemde gelden voor de bibliotheek te reserveren.²¹

In 1863 en 1868 publiceerde de Naaldwijkse onderwijzer J.C. van den Berg twee bijna identieke artikelen in respectievelijk het *Maandblad van het Nederlandsch Onderwijzers-Genootschap* en in de *Nieuwe Bijdragen*, waarin hij meldde dat hij vanaf omstreeks 1850, het exacte jaartal kon hij zich niet meer herinneren, de leerlingen der hoogste klassen regelmatig ‘een boekje ter lezing’ gaf. Van den Berg achtte het van belang collega’s in het land op te wekken in zijn voetspoor te treden, overtuigd als hij was ‘van de hooge belangrijkheid en het uitgebreide nut, dat een welingerigte schoolbibliotheek kan opleveren’. Hij begon met enkele boeken uit zijn eigen verzameling en maakte daar een catalogus van. Wekelijks of om de veertien dagen leende hij *zelf* de boekjes uit: ‘[...] vooreerst om de lezing daartoe beter aan te moedigen, en ten tweede om een wakend oog te houden op de soorten van boeken, die gevraagd werden, naar gelang van den leeftijd, den aanleg en den toestand der leerlingen’. De verzameling bestond uit leerboeken, en reken- en tekenboeken, waarvan niet alleen de leerlingen, maar ‘ook ander leden van het gezin profiteren’. Van de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen ontving de Naaldwijkse onderwijzer een aanzienlijke verzameling en het gemeentebestuur gaf een jaarlijkse toelage van 10 gulden – dit was niet veel, maar Van den Berg was in staat ‘den voorhanden voorraad behoorlijk in stand te houden, maar ook dien

gedurig te vermeerderen'. In 1868 telde de Naaldwijkse schoolbibliotheek 450 nummers, opgetekend in een vier rubrieken tellende catalogus: 'A. Geschiedenis; B. Aardrijkskunde; C. Kennis der natuur; D. Gemengde inhoud'. 'Uit den aard van den zaak vallen de meeste kinderen op D.', aldus Van den Berg. In deze rubriek vindt men 'de meeste verscheidenheid en vooral juist die boekjes verhalen, enz. bevattende, die de aandacht der kinderen het meest trekken'. Rubriek D. was zo in trek bij de kinderen, dat Van den Berg deze afdeling soms afsloot, waardoor de leerlingen genoodzaakt waren uit de eerste drie rubrieken een boekje te kiezen. Aan het slot van zijn artikel, waarin hij onderwijzers aanspoorde ook een goede schoolbibliotheek op te richten – ter verspreiding van nuttige kennis en vorming van het jeugdig gemoed 'tot al wat edel en goed is' – drukte hij het reglement van de schoolbibliotheek met de volgende 12 bepalingen af:

1. De schoolbibliotheek te *Naaldwijk* heeft ten doel, nuttige kennis en goede gezindheden aan te kweeken, en daardoor den lust tot onderzoek op later leeftijd te bevorderen.
2. Zij staat onder het bestuur van den hoofdonderwijzer der openbare school te *Naaldwijk*.
3. Deze verbindt zich om telken jaren in de maand Maart een kort verslag van de toestand der bibliotheek bij de plaatselijke schoolcommissie in te zenden.
4. De bibliotheek is toegankelijk voor die leerlingen der hoogste klasse, die door vlijt en vorderingen zich dat waardig maken.
5. Ook gewezen leerlingen, tot op den ouderdom van 16 jaren, kunnen als lezers worden toegelaten.
6. Ieder week in de winter-, en iedere 14 dagen in de zomermaanden, worden er des maandags na den morgenschooltijd boeken afgegeven en terug ontvangen,
7. Slechts één keer kan de leestijd worden verlengd.
8. De lezing is geheel *gratis*. Men houde echter de boeken zindelijk en ongeschonden.
9. Slordigen en nalatigen, ook hun die de school slecht bezoeken, wordt de toegang ontzegd.
10. Ieder moet van een catalogus voorzien zijn en één bepaald nummer opgeven.
11. Boeken, die voor den leeftijd, waarvoor zij gevraagd worden, niet geschikt zijn, worden niet afgegeven.
12. Naauwkeurig en herhaald lezen is voor iedereen van het hoogste belang. Hiernaar zal van tijd tot tijd onderzoek worden gedaan.²²

Van den Bergs artikelen bevatten de praktische richtlijnen die in de *Nieuwe Bijdragen* van 1849 werden voorgesteld. Het appèl uit Naaldwijk bleef overigens niet onopgemerkt. Het bekende onderwijstijdschrift *De Wekker* schreef

reeds in 1863 lovend over Van den Bergs initiatief, evenals H.J. van der Heim datzelfde jaar in het *Tijdschrift voor het armwezen*.²³

Een opvallende bepaling uit Van den Bergs reglement is dat ook 'gewezen leerlingen, tot op den ouderdom van 16 jaren' als lezers worden toegelaten. Deze bepaling is te herleiden tot een probleem dat onder andere in 1860 in een in *De Economist* afgedrukte brief werd gesignaleerd: leerlingen die de school vroeg verlaten, zijn dikwijls voor hun achttiende levensjaar vergeten wat zij vroeger geleerd hebben. Lezen en schrijven, aldus de anonieme brieveschrijver, zijn vaardigheden die bij oefening niet snel vergeten worden. Vroege schoolverlaters konden echter niet oefenen, door 'het ontbreken van voortgezet onderwijs; door het den *geheelen dag arbeiden*; maar ook door het ontbreken van *middelen tot eigen oefening*'. Een voor jeugdige arbeiders en knechten toegankelijke schoolbibliotheek zou uitkomst bieden.²⁴

Kort na het verschijnen van Van den Bergs artikel in het NOG-tijdschrift in 1863, herinnerde de redactie van *De Economist* haar lezers aan bovengenoemde brief uit 1860, 'waar in den tijd het denkbeeld [werd] geopperd van eene oprigting van schoolbibliotheken, waardoor de leerlingen na het verlaten der lagere school, op gemakkelijke wijze zich in het lezen kunnen blijven oefenen'. De wenken van Van den Berg werden behartenswaardig genoemd.²⁵

Van den Bergs oproep in de *Nieuwe Bijdragen* en het NOG-tijdschrift tot het oprichten van schoolbibliotheken vond kennelijk navolging, wanneer bijvoorbeeld wordt afgegaan op een constatering van P. de Graaff. In de *Gids voor den onderwijzer* merkte hij op dat na artikelen in het NOG-orgaan over schoolbibliotheken deze sedertdien 'dan ook bijna overal opgericht [zijn]'.²⁶ De Graaff geeft geen cijfers en namen van scholen en gemeentes waar men is overgegaan tot de oprichting van bibliotheken. Pedagogische tijdschriften bieden weinig gegevens over de dagelijkse gang van zaken. Hiervoor moet een andere bron worden aangeboord. Van den Berg noteerde in de 8ste bepaling van het door hem opgestelde reglement dat hij jaarlijks een gedetailleerd verslag over de schoolbibliotheek aan de Naaldwijkse schoolcommissie stuurde – deze bron is bewaard gebleven.²⁷

De schoolbibliotheek te Naaldwijk

Najaar 1873 bezocht de Italiaanse schrijver Edmondo de Amicis (1846-1908) de school van de Naaldwijkse onderwijzer Van den Berg. In zijn reisverslag *Holland en zijne bewoners* merkte De Amicis op, dat in het voorportaal van het schoolgebouw 'een regiment klompen' stond. In een verwarmd klaslokaal trof hij leerlingen op kousenvoeten aan – jongens en meisjes die allen 'blond [waren], welgedaan, met allergeedigste gezichten en een zeker voorkomen van vadertjes en moedertjes'. Tot De Amicis' verbazing sprak de dorpsschoolmeester Frans, zodat er ook geconverseerd kon wor-

den. Aan de muren van de ruime, goedverwarmde lokalen, 'waar het even licht [was] als op straat', hingen landkaarten, 'platen met landschappen en personen, waaraan de meester zijn verhalen en onderwijzingen kan aanknopen', spreuken en taalkundige regels. De Naaldwijkse school was voorzien van alle moderne pedagogisch-didactische hulpmiddelen.²⁸ Over de schoolbibliotheek repte De Amicis met geen woord, omdat zij aan zijn oog werd onttrokken – de boekjes werden bewaard in een speciaal daarvoor bestemde kast.

De Amicis' enthousiasme over het gebouw van de Naaldwijkse lagere school en de inrichting roept in eerste instantie bevreemding op. In de tweede helft van de negentiende eeuw werden in Nederland wel bakstenen schoolgebouwen met veel ramen en ruime lokalen neergezet, maar dit was over het algemeen (nog) geen regel. In veel dorpjes en steden was het armoe troef: oude gebouwen, slecht geventileerd, 's zomers te warm en 's winters te koud. Kortom, veel gemeentebesturen beschouwden het onderwijs als een noodzakelijk kwaad.

De materiële omstandigheden op het schooltje van de Dinteloordse hoofdonderwijzer Jan Geluk waren in vergelijking met de Naaldwijkse openbare lagere school een sprekend voorbeeld van gemeentelijk wanbestuur. In 1881 was de inspecteur van de medische politie ontevreden over de conditie van de openbare lagere school in Dinteloord. In een brief aan het gemeentebestuur schreef hij, dat het gebouw tamelijk donker en slecht geventileerd was, dat het onderwijzend personeel geen toezicht kon houden op de slecht geplaatste toiletten – waar hij twee zitplaatsen op één secreet aantrof – en dat de vloer zo slecht was, dat het portaal van de school 'bij eene regenbui geheel onderliep, zoodat de school niet droogvoets kon worden verlaten'.²⁹ Met de leermiddelen was het niet veel beter gesteld: slechts een vijftal stellen leesboeken, een stel maten en gewichten, voorwerpen voor de vormleer, kaarten van Europa, van Nederland en de Oost-Indische bezittingen, van Noord-Brabant, platen voor het onderwijs in de vaderlandsche Geschiedenis en platen voor natuurlijke historie en fysica – van een schoolbibliotheek werd niet gerept.³⁰

De Naaldwijkse openbare lagere school, feestelijk in gebruik genomen op 21 november 1872, was in vergelijking met Geluks bouwval een model-school; splinternieuw en voorzien van degelijke leermiddelen. De schoolopziener die De Amicis meetroonde naar het Westlandse dorp, zal hier zeker rekening mee hebben gehouden.³¹ De schoolbibliotheek, waar Van den Berg zich al jaren voor inzette was, zoals ook het gebouw, niet exemplarisch voor de Nederlandse situatie in de tweede helft van de negentiende eeuw. Toch is de bibliotheek belangrijk en interessant, omdat deze door de aandacht in pedagogische tijdschriften, landelijke bekendheid genoot en aan onderwijzend Nederland als lichtend voorbeeld werd gesteld.

Van den Bergs jaarlijkse verslagen aan de plaatselijke schoolcommissie zijn een bron voor een kijkje in de dagelijkse praktijk.³² In 1866 noteerde hij

dat de boekjes een uitmuntende bewaarplaats hebben en dat ze allen 'omkleed' (gekaft) zijn, maar 'door het veelvuldig gebruik duidelijk gehavend', waardoor herstelling noodzakelijk was – het kan niet anders dan dat de leerlingen de boekjes lazen. Met de gemeentelijke toelage van 10 gulden kon hij de boekerij in stand houden, maar, zo schreef hij, 'aan uitbreiding valt natuurlijk niet veel te denken'. Van den Berg leende de boekjes zelf uit en nam ze ook weer in, 'ten einde [...] op de lectuur zelve surveillance te houden'. Aan het einde van de wintermaanden sloot Van den Berg voor korte tijd de schoolbibliotheek, om de boeken na te zien en 'de defecte zooveel mogelijk in orde te brengen'.³³

Van den Bergs verslagen aan de schoolcommissie waren wat de melding over de leeslust der leerlingen betreft zeer positief. Een argument waarmee hij de noodzaak van de schoolbibliotheek wilde onderstrepen, was de bijna jaarlijks gemaakte opmerking dat ook de ouders en andere huisgenoten meelazen – een kostbare vrucht van de schoolbibliotheek.³⁴ Of dit werkelijk het geval was, is niet meer na te gaan. Vraag is waarom ouders en andere huisgenoten voor kinderen bestemde boeken lazen – Naaldwijk kende namelijk een Nutsbibliotheek. Een mogelijk antwoord staat in de *Nieuwe Bijdragen* van 1871. Veel werken uit de bibliotheek van 't Nut zijn volgens dit tijdschrift ongelezen gebleven, omdat de inhoud te ingewikkeld was voor de volwassen lezers of een aftreksel waren van wetenschappelijke verhandelingen: 'Als velen een werk van de Maatschappij in handen kregen, sloegen ze 't onmiddellijk dicht, omdat de inhoud niet voldeed aan hunne behoefte of de vorm, waarin een of ander behandeld werd, menigmaal verveelde in plaats van opwekte'.³⁵ Een van Van den Bergs doelstellingen was de leerlingen voor te bereiden op de werken uit de bibliotheek van 't Nut. In 1877 noteerde hij hierover: 'De leeslust is op den duur prijzenswaardig en leidt als van zelf tot de lezing der boeken uit de Nuts-Bibliotheek in lateren tijd, waarvan op 16 jarigen leeftijd gebruik kan worden gemaakt'.³⁶

Van de gemeenten Honselersdijk en Maasdijk, die onder Naaldwijks bestuur vielen, zijn de verslagen aan de schoolcommissie ook bewaard gebleven. Deze verslagen zijn praktisch identiek wat betreft financiering, mededelingen over het herstellen van stukgelezen boekjes en uitdeling. Soms geven ze een wat minder rooskleurig beeld. De fysieke omstandigheden waren niet altijd optimaal. In 1892 meldde K. Bottema, hoofd der openbare lagere school in Maasdijk, dat door vochtigheid in de kast de boekjes op de schoolbanken gedroogd moesten worden. Een jaar later noteerde hij dat de boekjes 'eene betere plaats krijgen in een daarvoor opzettelijk vervaardigde kast': 'Voor de bibliotheek is deze plaatsing eene groote aanwinst, aangezien de boeken in de voorradige kasten zeer leden door vochtigheid'.³⁷

Wat stond er eigenlijk in de schoolbibliotheek van Van den Berg? In zijn artikel in de *Nieuwe Bijdragen* maakte hij melding van een door hem samen-

gestelde catalogus, die door de leerlingen, zo staat in de verslagen, verplicht aangeschaft moest worden: zonder catalogus konden geen boeken worden geleend. Het Naaldwijkse gemeentearchief bezit een dergelijke catalogus, namelijk de herdruk uit 1876.³⁸ De catalogus is onderverdeeld in vier rubrieken:

Rubriek	Aantal titels
A. Geschiedenis	66
B. Aardrijkskunde	44
C. Kennis der Natuur	78
D. Gemengde inhoud	305

Rubrieken A., B. en C. waren het minst in trek, zoals Van den Berg zelf al opmerkte. Werken over vaderlandse en klassieke geschiedenis, het leven van Willem van Oranje, Erasmus, de zeeheld Michiel de Ruijter en boeken over bijbelse geschiedenis, aanwezig in rubriek A., tonen aan dat opvoeders via het gedrukte woord vaderlandsliefde en christelijke waarden en normen wilden overdragen en aankweken. Rubriek B. omvat boeken over Japan, ontdekkingsreizen, uitstapjes naar Kampen en Arnhem, beschrijvingen van Rotterdam, Goeree en Overflakkee en Anslijns *Bezittingen der Nederlanders buiten Europa* (1840). In rubriek C. staan bekende werken, die ook in menig Nutsbibliotheek voorkwamen: Martinets *Catechismus der Natuur* (1819), *Het Stoomwerktuig* (1843), E.C. Enklaars *Beredeneerde landbouw* (1839) en C. Geertsemas *De vee- en akkerman* (1856) – geen vreemde titels voor de plattelandsgemeente Naaldwijk.

Rubriek D., de gemengde inhoud, die soms door Van den Berg gesloten werd om de leerlingen te stimuleren boekjes uit de andere rubrieken ter hand te nemen, bevat het grootste aantal titels: 305. Deze leesboekjes waren, in Geluks woorden, ter uitspanning: veel werkjes van J.J.A. Goeverneur (1809-1889), zoals *De Tijgerdooder*, *De Tijgerjagers*, *De Moordhut*, *De man met twee hoofden*, *Een nederdaling in de Vesuvius* en *De oude snorrebaard*; Van Kessels *Reis- en jachtavonturen*; Hildebrands *Camera Obscura* (1839); *Christelijke lectuur voor de vroolijke jeugd*; Van Schaiks *God zorgt – of de handschoenmaker*, en diverse jaargangen van de tijdschriften *Mentor* en *Voor 't jonge volkje*.³⁹ Vooral dit laatste tijdschrift was door de mooie illustraties, (vervolg)verhalen en gedichten zeer geliefd bij de Naaldwijkse schooljeugd, zo meldde Van den Berg regelmatig in zijn verslagen.

Een van de wenken naar de onderwijzers was, dat de boekjes die in de schoolbibliotheek werden geplaatst pedagogisch en ontwikkelingspsychologisch verantwoord waren. Geluks vierde stelling luidde dat een goede schoolbibliotheek vaak van beslissende invloed is op het leven van de leerlingen: boeken vormen het karakter. Van den Berg had erop gewezen dat onderwijzers 'naar gelang van den leeftijd, den aanleg en den toestand der leerlingen' een 'een wakend oog' moest houden op de boeken die werden

Titelplaat bij het gedicht 'De aanhouder wint' in het bij de Naaldwijkse schooljeugd populaire tijdschrift *Voor 't Jonge Volkje*. Uit: N.N., 'De aanhouder wint', *Voor 't Jonge Volkje*, 1894, 29ste deel, tegenover p. 29.

uitgeleend. In de laatste decennia van de negentiende eeuw kwamen er steeds meer kinderboekjes op de markt. Omdat onderwijzers niet alles zelf konden lezen, gaf het Nederlandsch Onderwijzers-Genootschap rapporten uit met besprekingen.

Rapporten Nederlands Onderwijzers-Genootschap (NOG)

De *Rapporten der (beide) Commissiën voor Schoolbibliotheken* van het NOG sluiten aan bij de door Van den Berg samengestelde catalogus.⁴⁰ In deze vanaf 1887 uitgegeven rapporten werden boekjes van tal van uitgeverijen door een deskundige commissie gelezen en gekeurd, zodat onderwijzers op verantwoorde wijze boekjes voor de schoolbibliotheek konden aanschaffen. Drijvende kracht achter de *Rapporten* was het Amsterdamse schoolhoofd Jacob Stamperius (1858-1936). Deze onderwijzer was de man achter de populaire serie 'De Nieuwe Bibliotheek voor de jeugd', in 1918 omgedoopt tot de 'Stamperius-Bibliotheek'. In de periode 1887-1940 waren vijf uitgevers bij dit project betrokken en in de serie kwamen meer dan 160 titels uit.⁴¹

In de inleiding op het rapport van 1887 herinnerde Stamperius de leden van de Amsterdamse afdeling van het NOG eraan dat men een jaar eerder eenstemmig had geconcludeerd, 'dat werkjes voor de schoolbibliotheek met *zorg* dienen gekozen te worden; en dat veel van wat onder den naam *kinderlectuur* wordt uitgegeven, dien naam volstrekt niet verdient'. Een speciale NOG-commissie kreeg de opdracht een lijst samen te stellen waarin zowel aanbevolen als ongeschikte boekjes zouden worden opgenomen. Het laatste deel van de opdracht werd niet uitgevoerd, omdat veel uitgevers die op verzoek van de commissie werkjes ter beoordeling voorlegden, de boekjes waarvan ze een afkeurend oordeel verwachtten niet hadden meegestuurd. Daarnaast 'kwam de commissie in gevaar zeer onbillijk te handelen tegenover uitgevers, die ter goeder trouw een exemplaar van al hunne uitgaven zonden'. Eén uitgever stelde de uitdrukkelijke voorwaarde, 'dat geen ongunstige kritiek zou worden gepubliceerd'.⁴²

De commissie schreef 45 uitgevers aan met het verzoek exemplaren van kinderboeken toe te zenden. Hierop reageerden 25 uitgevers, die in totaal 486 werkjes toestuurden. Op een circulaire aan de NOG-leden waarin werd gevraagd welke boekjes zij aanbevelenswaardig en ongeschikt achtten voor de schoolbibliotheek, kwam nauwelijks respons. Stamperius opperde twee mogelijke verklaringen voor het uitblijven van antwoorden: gebrek aan belangstelling of de gedachte dat men niet beslissingsbevoegd was. De commissie had graag het oordeel van de leden gehoord: 'Wanneer bijv. een honderdtal antwoorden waren ingekomen, dan had de Commissie daaruit kunnen zien, welke werkjes algemeenen bijval vonden en ware haar taak daardoor vrij lichter geworden'.⁴³ Dit gebrek aan belangstelling zou er ook op kunnen wijzen dat veel onderwijzers nauwelijks geïnteresseerd waren in de schoolbibliotheek.

In 1887 beoordeelden de commissieleden de boekjes op de volgende

punten: de werkjes mochten niets bevatten, 'dat uit een oogpunt van zedelijkheid moet worden afgekeurd'; de verhalen dienden onderhoudend geschreven te zijn; sensatieromans 'met buitengewone voorvallen en ongehooflijke avonturen' en 'de bloedige verhalen over Amerika en de Indianen' werden uitgesloten. Ook op taal en stijl werd gelet, maar de commissie had al snel door 'dat zij in dit opzicht hare eischen niet al te streng stellen kon, wilde zij het aantal aanbevolen boeken niet tot een bijzonder klein getal zien teruggebracht'. Veel vertaalde boekjes vertoonden nogal wat stilistische mankementen, maar ook onder de Nederlandse werkjes waren er enkele 'waarin vooral de grammatica te lijden heeft gehad'.⁴⁴

Vijf jaar later, in 1892, ging men nog serieuzer te werk dan in 1887. Elk boekje werd door twee leden gelezen. Deze leden brachten hun op- en aanmerkingen in een vergadering ter sprake, waarna de gehele commissie, bestaande uit vijf leden, een gezamenlijk oordeel velde. Bij verschil van mening werd het werkje door alle leden gelezen. In 1892 werd het afkeurend oordeel wel openbaar gemaakt. Verder werden naast de beoordeling ook nog vermeld: de naam van de uitgever, het aantal bladzijden, de prijs (ingenaaid of gebonden) en of het boekje wel of niet geïllustreerd was.⁴⁵ Een voorbeeld:

Arabische Nachtvertellingen, naar het Duitsch van König door J. Wierenga, hoofd eener school te Almelo. 136 blz. met 11 pl.

Ingen. f 1.00, geb. 1.40

Alles, wat den oorspronkelijken tekst voor kinderen ongeschikt maakt, is zorgvuldig vermeden. De meest bekende verhalen zijn aanwezig; Sinbad, Ali Baba, Aladin enz. Met het oog op de strekking van sommige vertellingen, zijn ze aan te bevelen voor leerlingen boven de 12 jaar.⁴⁶

De *Arabische Nachtvertellingen* (1890) waren ontdaan van hun erotische lading. Jan Geluk, wiens ideeën over goede kinderlectuur naklinken in de opvattingen van het NOG, had er al op gewezen dat dit een 'hachelijk ondernemen' was, maar vertaler en bewerker Wierenga was er kennelijk in geslaagd. Naast aanwijzingen voor leeftijd, werd ook vaak aangegeven of het boekje voor jongens en/of meisjes bestemd was: typering als 'voor de flinkste jongens der hoogste klasse' en 'inzonderheid voor meisjes geschikt' werden hierbij gebruikt. De commissie was niet altijd even mild in haar beoordelingen, zoals bij het boekje *De Karavaan* (1887) van Wilh. Hauff, naverteld door Agatha:

Een boekje met sprookjes van de goedkoopste soort, zonder eenige waarde voor de school. De aanleiding tot het vertellen dezer sprookjes is meer dan gezocht, eigenlijk onverklaarbaar. Een drietal jongelieden overnachten in een herberg, waar ze 's nachts roovers verwachten. Ze durven niet gaan slapen en verdrijven nu den tijd met zulke zoutelooze verhalen.⁴⁷

Gezien de looptijd voldeden de NOG-rapporten aan een vraag binnen het openbare onderwijs. Tot ten minste 1924 beoordeelde het NOG nieuwe kinderboeken voor de schoolbibliotheek.⁴⁸

Besluit

In dit exploratieve artikel zijn verschillende bronnen onderzocht die een licht werpen op negentiende-eeuwse lagere schoolbibliotheken. Het feit dat drie bronnen elkaar tegenspreken – Hofstede de Groot in 1854 en Geluk in 1882 beweerden beiden dat veel lagere scholen in Nederland een bibliotheekje herbergden, terwijl er in het NOG-verslag uit 1884 werd gesignaleerd dat schoolbibliotheekjes slechts in een enkele plaatsen voorkwamen en dat gemeentebesturen er nauwelijks geld aan wilden uitgeven – geeft aan dat verder onderzoek zal moeten uitwijzen of er na 1806 veel schoolbibliotheekjes werden opgericht.⁴⁹

De geschriften van de hoofdonderwijzers Geluk en Van den Berg laten zien dat de schoolbibliotheek binnen pedagogische kringen in Nederland een topic was. Wanneer het buitenschoolse lezen op verantwoorde wijze geschiedde, dan kwam dit de karaktervorming, de ontwikkeling van een goede smaak en het taalgevoel ten goede, aldus Geluk. Of zoals Van den Berg het formuleerde: 'De schoolbibliotheek [...] heeft ten doel, nuttige kennis en goede gezindheden aan te kweeken.' Onderzoek naar de Naaldwijkse schoolbibliotheek wijst uit dat Van den Berg erin was geslaagd zijn pedagogische en didactische aanwijzingen in de praktijk te brengen. De uitgave van de NOG-rapporten, waarin kinderboekjes bestemd voor de schoolbibliotheek kritisch werden beoordeeld, geeft aan dat er onderwijzers waren die behoefte hadden aan deskundige raad bij de aanschaf van lectuur voor hun leerlingen.

De hier gebruikte bronnen werpen een licht op onder andere de financiering, de dagelijkse gang van zaken en de pedagogische opvattingen met betrekking tot de negentiende-eeuwse schoolbibliotheek. Er kleven ook nog andere facetten aan dit onderwerp: Wat was bijvoorbeeld de rol van 't Nut? Financierde deze organisatie in de verschillende departementen de schoolbibliotheek? Waren werkjes uit de schoolbibliotheek geliefder dan de saaie boeken uit de Nutsbibliotheek, zoals in 1871 in de *Nieuwe Bijdragen* werd gesuggereerd? En in hoeverre konden oud-leerlingen, werkzaam als arbeider of knecht, gebruikmaken van de schoolbibliotheek?⁵⁰ Er zijn genoeg desiderata over.

Onderzoek naar de negentiende-eeuwse schoolbibliotheek leert dat het een goede Nederlandse traditie is het onderwijs als sluitpost op de begroting te zetten. Het is moeilijk op arme grond te arbeiden: veel geld voor een schoolbibliotheek was er niet. De negentiende-eeuwse pedagogische tijdschriften die in dit artikel zijn besproken, vertellen dat er wél hard gewerkt werd op die schrale grond. Geluks pennenvruchten, Van den Bergs ruim geslaagde poging om in Naaldwijk een schoolbibliotheek op te zetten en

de NOG-rapporten, tonen aan dat in de negentiende eeuw de basis werd gelegd voor het schoolbibliotheekwerk in de twintigste eeuw. Dat de schoolbibliotheek pas in de Lager Onderwijswet van 1920 verplicht werd gesteld, laat zien dat de Nederlandse overheid op dit terrein nog lang met één been in de lange negentiende eeuw is blijven staan.

Jacques Dane, Rijksuniversiteit Groningen, Archief en Documentatiecentrum Nederlandse Psychologie (ADNP), Grote Kruisstraat 2/1, 9712 TS Groningen.

Noten

- 1 Geciteerd in: H.E. Greve, *Openbare leesmusea en volksbibliotheken* (Amsterdam/Leipzig 1906) 50.
- 2 W.J.H. Schenk, *Jeugdboek en school*. Deel V, serie *De Nieuwe Kweekschool – Leergang voor Nederlandse taal en letterkunde* (Groningen 1965 [4de druk]) 68.
- 3 Greve, *Openbare leesmusea*, 63-65.
- 4 Schenk, *Jeugdboek*, 68-69.
- 5 Herman Paul, 'Leescultuur op Goeree-Overflakkee in de negentiende eeuw', *De Negen- tiende Eeuw* 24 (2000) 99-121, aldaar 114.
- 6 Jan Geluk, *Woordenboek voor opvoeding en onderwijs* (Groningen 1882) lemma 'Schoolbiblio- theken', kolommen 678-680, aldaar 678.
- 7 *Tienjarig paedagogisch verslag aangaande den toestand van het L.O. in Nederland, 1873-1883*. Uitgave van het Nederl. Onderw. Genootschap (Amsterdam 1884) 58. Geciteerd in: Greve, *Openbare leesmusea*, 50.
- 8 Vanaf de jaren tachtig van de negentiende eeuw dienden gemeentebesturen jaarlijks kolommenformulieren in te vullen, de zogenaamde *Opgave betreffende de uitgaven der Gemeenten voor het Lager Onderwijs over het jaar 18- -*. Op het formulier was geen kolom ingeruimd voor de schoolbibliotheek.

- 9 *Aan de Plaatselijke Besturen, Commissiën van Toezigt op het Onderwijs en Schoolonderwijzers in de Provincie Groningen*. Gedrukt schrijven van de Commissie van Onderwijs in de Provincie Groningen: namens dezelve, P. Hofstede de Groot, Secretaris. Datum: 1 juli 1854. Gedrukt bij Boekhandel van Weytingh & Brave, Amsterdam (aanwezig in de UB van de UvA).
- 10 J. Dane, 'Jan Geluk (1835-1919). Dorpsschoolmeester en pedagoog' in: J. van Oudheusden e.a. (red.), *Brabantse biografieën*. Deel 3 (Amsterdam/Meppel/'s-Hertogenbosch 1995) 58-62.
- 11 J. Ligthart, 'Een dorpsonderwijzer', *School en leven. Weekblad voor opvoeding en onderwijs in school en huisgezin*, I, nr. 8, 26 oktober 1899, kolommen 113-117.
- 12 Cursivering Jan Geluk.
- 13 Geluk, *Woordenboek*, lemma 'Schoolbibliotheken', kolommen 678-680.
- 14 Ibidem, lemma 'Lectuur voor de jeugd', kolommen 368-374, aldaar 369-371.
- 15 Ibidem, kolommen 371-372.
- 16 Ibidem, kolom 372.
- 17 Ibidem, kolom 373.
- 18 Zie naast het *Woordenboek* ook Geluks bijdragen in *Gids voor den onderwijzer. Practisch en theoretisch tijdschrift voor het Lager Onderwijs*, in bijvoorbeeld deel 8, jaargang 1888, publiceerde hij onder andere: 'Lezen en lezen is twee', 1-7; 'De verbeelding', 193-205; 'De ontwikkeling der verbeelding', 337-346.
- 19 Mineke van Essen en Jan Dirk Immelman, *Historische pedagogiek. Verlichting, Romantiek en ontwikkelingen in Nederland na 1800* (Baarn 1999) passim, vooral 63-69 (Schleiermacher), 41-46 en 97-103 (Herbart).
- 20 Voor meer, zie Anne de Vries, *Wat heten goede kinderboeken? Opvattingen over kinderliteratuur in Nederland sinds 1880* (Amsterdam 1989) 101-102. De Vries besteedt uitgebreid aandacht aan de onderwijzer J. Stamperius (1858-1936), die wat opvattingen betreft aansluit bij Geluk.
- 21 N.N., 'Leesbibliotheken voor de jeugd', *Nieuwe Bijdragen, ter bevordering van het Onderwijs en Opvoeding, voornamelijk met betrekking tot de Lagere Scholen in het Koninkrijk der Nederlanden* (hierna: *Nieuwe Bijdragen*) 1849, deel II, 968-975.
- 22 J.C. van den Berg, 'Iets over het oprigten van Schoolbibliotheken', *Maandblad van het Nederlands Onderwijzers-Genootschap ter bevordering van Volksopvoeding en Onderwijs*, 1863 (nr. 2) 21-25; J.C. van den Berg, 'Schoolbibliotheken', *Nieuwe Bijdragen*, 1868, 418-423. De citaten zijn afkomstig uit de *Nieuwe Bijdragen*.
- 23 N.N., bericht zonder titel, beginnende met de woorden 'De heer H. v.d. Berg, hoofdonderwijzer te Naaldwijk [...] heeft eenige zeer behaatswaardige wenken medegedeeld over het oprigten van schoolbibliotheken', *De Wekker. Weekblad voor onderwijs en schoolwezen*, XX (1863) vrijdag 17 juli/no. 29, 3 (kolom 2); H.J. van der Heim, 'Schoolbibliotheken', *Tijdschrift voor het Armwezen*, 1863 (4de deel) 246-258, aldaar 256 (dit artikel is ook afgedrukt in de *Nieuwe Bijdragen*, 1864, dl. 1, 275-290, aldaar 287-288).
- 24 S., 'Aan de Economist', *De Economist*, 1860, 270-272; het probleem van het verleren van de leesvaardigheid werd ook gesignaleerd in: N.N., 'Herhalingscholen en Schoolbibliotheken', *Nieuwe Bijdragen*, 1860, deel II, 1184-1193.
- 25 Redactie, 'School-Bibliotheken', *De Economist*, 1863, 184; zie ook: Redactie, 'Lager onderwijs', *De Economist*, 1874 (2de deel), 324-326.
- 26 P. de Graaff, 'De werking der schoolbibliotheken', *Gids voor den onderwijzer. Practisch en theoretisch tijdschrift voor het lager onderwijs*, 1884 (4de deel) 549-558, aldaar 549.
- 27 Van den Berg, 'Schoolbibliotheken', 420; over Naaldwijk, Frans Groot, *Rooms en, rechtzinnigen en nieuwlichters. Verzuiling in een Hollandse plattelandsgemeente, Naaldwijk 1850-1930* (Hilversum 1992).
- 28 Edmondo de Amicis, *Nederland en zijne bewoners* (Leiden 1877² [Nederlandse bewerking en vertaling van *Olanda* (oorspr. 1874)]) 116-118.
- 29 Regionaal Archief West-Brabant, Zevenbergen, oud-archief gemeente Dinteloord & Prinsenland. Over de school van Geluk, zie: inv. nrs. 2115, 2117, 2141, 2170, 2172, 2248, 2508, 3548, 3612, 2616, 3662. Citaten en gegevens uit de brief van de inspecteur der medische politie aan het Dinteloordse gemeentebestuur, 29 april 1881. Zie ook: J. Dane,

- 'Jan Geluk. Een beroemde dorpsschoolmeester uit Dinteloord', *Jaarboek 'Nyen Aenwas van Nassau'* 2 (1994) 42-57, aldaar 52-55.
- 30 Tabellarisch overzicht van de staat van het Openbaar lager Onderwijs in Noord-Brabant op 1 januari 1877. Bijlage A bij hoofdstuk VIII van het *Provinciaal Verslag over Noord-Brabant over 1876*, 15-16.
 - 31 *Schoolliederen bij gelegenheid der inwijding van het schoolgebouw te Naaldwijk, 21 november 1872* (Bibliotheek Gemeentearchief Naaldwijk).
 - 32 Opgenomen in het Gemeentearchief Naaldwijk. Archief van het Gemeentebestuur, 1813-1926 [hierna als: GAN inv. nr. --, datum].
 - 33 GAN, inv. nr. 1676, 7 maart 1866.
 - 34 GAN, inv. nr. 1676, 20 maart 1868.
 - 35 N.N., 'Kijkjes in de onderwijswereld. Deel XXI. Schoolbibliotheek', *Nieuwe Bijdragen*, 1871, Deel I, 248-261, aldaar 253-254.
 - 36 GAN, inv. nr. 1676, 13 februari 1877.
 - 37 GAN, inv. nr. 1677, verslagen 1892, opgesteld door K. Bottema van de 2de school.
 - 38 GAN, bibliotheek.
 - 39 Over *Mentor. Raadgever voor de Nederlandsche jeugd in school en huis, ook voor opvoeders en onderwijzers* (1867-1873) en *Voor 't Jonge Volkje. Geïllustreerd tijdschrift voor de jeugd* (1875-1943), zie Marjoke Rietveld-van Wingerden, *Jeugdtijdschriften in Nederland & Vlaanderen* (Leiden 1995) respectievelijk 79-80 en 90-93.
 - 40 Van den Berghs catalogus was niet de eerste. Een vroeger voorbeeld is J. Spoelders studie en facsimile-uitgave van de catalogus van het Rotterdamse Erasmiaans Gymnasium, *De Latijnsch Erasmiaansche School en haar Bibliotheek in 1788. Catalogus met inleiding* (Rotterdam 1987).
 - 41 Zie over hem Janneke van der Veer, *De Nieuwe Bibliotheek voor de Jeugd ofwel Stamperius-Bibliotheek* (s.l. [1999]).
 - 42 *Rapporten der beide Commissiën voor Schoolbibliotheeken benoemd door de Afdeeling 'Amsterdam' van het Nederlandsch Onderwijzers-Genootschap 1887 en 1892, met de herziene boekenlijst en een reeks beoordelingen van sedert verschenen kinderboeken* (Amsterdam z.j. [1892]). Geciteerd is uit de inleiding van Stamperius op het in 1887 uitgebrachte rapport, 1.
 - 43 Ibidem, 2.
 - 44 Ibidem, 2, 3.
 - 45 Ibidem, 17, 18.
 - 46 Ibidem, 24.
 - 47 Ibidem, 20. Wilhem Hauff (naverteld door Agatha), *De karavaan* (Amsterdam s.d. [1887]).
 - 48 *Kinderlectuur. Lijst van boeken, geschikt voor schoolbibliotheeken, samengesteld uit de beoordeelingen der commissiën voor kinderlectuur, benoemd door het Nederlands Onderwijs-Genootschap* (Amsterdam 1920-1924).
 - 49 Zie hierover P.Th.F.M. Boekholt, *Het ongeregelde verleden. Over eenheid en verscheidenheid van het Nederlandse onderwijs* (Assen 1998) 20. Boekholt spreekt hier over de noodzaak van afdeling 'tot het micro-niveau van de gemeenten en de rol van plaatselijke collectiviteiten'.
 - 50 GAN, inv. nr. 1677, zie het verslag van School no. 3, opgesteld door C. Westmaas in 1893: 'Vooral hier ook zou het wenschelijk zijn, dat de bibliotheek eenige uitbreiding ondergaan kon, opdat ook de leerlingen tot 16 jarigen leeftijd iets ter lezing konden ontvangen. Men klaagt over de verregaande ruwheid van vele 15 à 16 jarige jongens, maar kan het anders, waar niet de minste gelegenheid is den geest te beschaven of den zin voor het schoone te veredelen?'